

Het leven is zwaar

Filosofie van de tegenslag

Kieran Setiya

UITGEVERIJ NIEUWEZIJD'S

Oorspronkelijke titel: *Life is hard. How Philosophy Can Help Us Find Our Way*. Riverheads Books, New York 2022.

Uitgegeven door: Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam

Vertaling: Auke van den Berg, Rosmalen

Zetwerk: CeevanWee, Amsterdam

Omslag: Buro Blikgoed, Haarlem

© Kieran Setiya, 2022

© Nederlandse vertaling, Uitgeverij Nieuwezijds, 2023

ISBN 978 90 5712 590 4

NUR 730

www.nieuwezijds.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Niets uit deze uitgave mag worden vereenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of op welke andere wijze ook en evenmin in een retrieval system worden opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hoewel dit boek met veel zorg is samengesteld, aanvaarden schrijver(s) noch uitgever enige aansprakelijkheid voor schade ontstaan door eventuele fouten en/of onvolkomenheden in dit boek.

Je doet me denken aan iemand die door een gesloten raam kijkt en tegenover zichzelf niet de vreemde bewegingen van een voorbijganger kan verklaren. Hij weet niet welke stormen daar buiten razen, of dat die persoon slechts met moeite op de been weet te blijven.

LUDWIG WITTGENSTEIN

Voorwoord

Het idee voor dit boek ontstond vóór de COVID-19-pandemie. Het werd in achttien maanden tijd geschreven in een soort trance, vanaf de zomer van 2020, terwijl de wereld om me heen langzaam instortte. Ik ben een filosoof die schrijft over de vraag hoe je moet leven, en de beproevingen van het leven hebben nooit urgenter geleken dan in deze periode. Daar wilde ik recht aan doen.

Mijn verstandhouding met tegenslag is met de jaren veranderd. Tegenslagen komen tegenwoordig harder aan, in mijn eigen leven en in het leven van de mensen die ik liefheb. Verlies, kanker, chronische pijn: je gaat er anders door naar de wereld kijken. Toen ik jonger was, was ik me minder bewust van dit soort dingen. Ik moest er door het motto aan het begin van dit boek – een opmerking van de filosoof Ludwig Wittgenstein aan zijn zus Hermine – aan worden herinnerd dat mensen vaak lijden op manieren die ze niet uiten. Mensen laten meestal niet merken dat ze het moeilijk hebben.

Mijn verstandhouding met de filosofie is ook veranderd. Als tiener was ik dol op de abstracte theorieën van de metafysici, die de basisstructuur van de geest en de wereld probeerden te doorgronden. Voor mij was de filosofie een ontsnapping aan het leven van alledag. Ik heb nog steeds bewondering voor de meer esoterische vormen van de filosofie, en zal die tegenover ieder-

een verdedigen. Een samenleving die de studie van vragen rond de werkelijkheid en onze plaats daarin – zelfs vragen waarop de wetenschap geen antwoord heeft – niet bevordert, is een ernstig verarmde samenleving.

Maar filosofie is meer dan dat. Wie dit vakgebied bestudeert, wordt een specialist in argumenteren en leert weerbarstige problemen te ontleden met behulp van de logica. Dat heb ik tijdens mijn studie geleerd en jarenlang met overtuiging onderwezen. Toch kreeg ik steeds meer behoefte aan een intiemere filosofie, die dichter bij het leven zelf staat. Toen ik toelatingsexamen deed voor mijn opleiding, was de beoordeling van de examinator overwegend positief. Maar alle aardige dingen die erin stonden, ben ik vergeten. Wat ik me wel herinner, is een kritische zin: mijn ideeën, zo waarschuwde de examinator, waren niet onderworpen ‘aan de vuurproef van de directe morele ervaring’. Mijn vrienden en ik lachten om die opmerking, maar ze bleef me wel bij. Het punt was niet zozeer dat de ervaring mijn ontluikende theorieën weerlegde, maar dat die theorieën er te ver van afstonden.

Hoe zou een filosofie eruitzien die wel was onderworpen aan de vuurproef van de directe morele ervaring? Dat is een intimiderende vraag. Niemand heeft een ervaring die zo breed en diep is dat ze voor die van iedereen kan staan. Ons perspectief is altijd beperkt, met unieke vertekeningen en blinde vlekken. Maar er is een filosofie mogelijk die spreekt vanuit het eigen leven, ook al put ze uit argumenten en gedachte-experimenten, filosofische theorieën en onderscheidingen. Die filosofie zou de grenzen doen vervagen tussen het argumentatieve en het persoonlijke essay, tussen het vakgebied van de filosofie en de geleefde ervaring van iemand die direct toegang heeft tot de filosofie als een instrument om de tegenslagen van het leven het hoofd te bieden. Ze zou ons terugvoeren naar de oorspronkelijke betekenis van het woord ‘filosofie’ – liefde voor wijsheid – en naar de filosofie als een manier van leven.

In die geest heb ik, in roerige tijden, dit boek geschreven.

Inhoud

Inleiding II

HOOFDSTUK I

Lichamelijke beperking 23

HOOFDSTUK 2

Eenzaamheid 51

HOOFDSTUK 3

Verdriet 75

HOOFDSTUK 4

Mislukking 101

HOOFDSTUK 5

Onrecht 129

HOOFDSTUK 6

Absurditeit 159

HOOFDSTUK 7

Hoop 183

Dankbetuiging 195

Noten 197

Index 231

Inleiding

Het leven is moeilijk, beste vrienden – en dat moeten we uitspreken. Voor sommigen is het moeilijker dan voor anderen. Iedereen komt wel eens in zwaar weer terecht, maar terwijl de een zich lekker bij het vuur kan drogen, raakt de ander door stormen en vloedgolven doorweekt, zowel letterlijk als figuurlijk. We leven in de nasleep van een wereldwijde pandemie en worden geconfronteerd met massale werkloosheid, een oprukkende klimaatcrisis en een opleving van het fascisme. De armen, kwetsbaren en onderdrukten worden disproportioneel zwaar getroffen door deze rampen.

Zelf heb ik geluk gehad. Ik ben opgegroeid in Hull, een industriestad in het noordoosten van Engeland die betere tijden heeft gekend. Mijn jeugd verliep niet geheel zonder problemen, maar ik werd verliefd op de filosofie, ging in Cambridge studeren, verhuisde naar de vs voor mijn masteropleiding en ben daar gebleven. Ik ben hoogleraar filosofie aan het MIT en geniet de bescherming van de rijkdom en stabiliteit van een vermaard, zij het excentriek instituut. Ik heb een huis, ben gelukkig getrouwd en heb een kind dat verstandiger en moediger is dan ik ooit ben geweest. Ik heb nooit honger geleden en ben nooit dakloos geweest; ik ben nooit het slachtoffer geweest van wreedheid of oorlog. Maar uiteindelijk blijft niemand gevrijwaard van ziekte, eenzaamheid, mislukking en verdriet.

Sinds mijn 27e heb ik last van chronische pijn: aanhoudend, fluctuerend, vreemd, een constante zintuiglijke stoorzender. Ik kan me vaak moeilijk concentreren, en slapen is nu en dan onmogelijk. Omdat mijn aandoening onzichtbaar is, werkt ze isolerend: bijna niemand weet ervan. (Ik vertel er alles over in hoofdstuk 1.) Op mijn 35e had ik een voortijdige midlifecrisis. Het leven leek eentonig, leeg, steeds meer van hetzelfde, een opeenvolging van prestaties en mislukkingen die zich in de toekomst uitstrekten tot aan aftakeling en de dood. Acht jaar geleden kreeg mijn moeder de diagnose vroege alzheimer. Haar geheugen haperde enige tijd en liet het toen abrupt afweten. Ik rouw om iemand die nog leeft.

Om me heen zie ik lijden op gigantische schaal. Op het moment dat ik deze woorden schrijf, leven miljoenen mensen in gedwongen afzondering, eenzaam en wanhopig door COVID-19. Velen hebben hun baan verloren of kunnen de rekeningen niet meer betalen. Dierbaren zijn ziek en gaan dood; er is een epidemie van verdriet. Er heerst grote ongelijkheid en de democratie is kwetsbaar. En er is alweer een volgende storm op til: terwijl de aarde steeds verder opwarmt, blijven we de alarmsignalen negeren.

Wat moeten we doen?

De menselijke conditie is niet te genezen. Maar na twintig jaar morele filosofie te hebben gedoceerd en bestudeerd ben ik ervan overtuigd dat die ons kan helpen. In dit boek leg ik uit hoe.

Ondanks de naam gaat 'morele filosofie' over veel meer dan morele verplichtingen. Zoals Plato rond 375 voor Christus schreef in *De staat*: 'Het gaat hier tenslotte niet om een kleinigheid; het gaat om de manier waarop je moet leven.' De morele filosofie is een breed vakgebied en richt zich op alles wat er in het leven toe doet. Morele filosofen vragen wat goed is voor ons, welke ambities we zouden moeten koesteren, welke deugden we moeten cultiveren en bewonderen. Ze bieden een

richtsnoer en argumenten; ze formuleren theorieën waarnaar je kunt leven. Daar zit een academische kant aan: filosofen bestuderen abstracte vragen en bediscussiëren elkaars opvattingen; ze bedenken gedachte-experimenten die het vertrouwde vreemd maken. Maar de morele filosofie heeft een praktisch doel. Gedurende een groot deel van de geschiedenis bestond er geen duidelijk onderscheid tussen filosofische ethiek en 'zelfhulp'. Men ging ervan uit dat filosofische reflectie over hoe te leven ons eigen leven beter zou maken.

Daar kan ik me helemaal in vinden. Maar de ambitie om goed te leven heeft vaak een meer idealistisch doel omarmd: het beste of ideale leven. In Plato's *Staat* wordt rechtvaardigheid voorgesteld in de vorm van een utopische stadsstaat, niet als een strijd tegen onrecht in het hier-en-nu. In de *Nicomachische ethiek* mikt Plato's leerling Aristoteles op het hoogste goed, *eudaimonia* – een leven dat niet alleen goed genoeg is, maar een leven dat je zou moeten kiezen als je het leven kon kiezen dat je wilde. Aristoteles vond dat we de goden moesten imiteren: 'We moeten niet degenen volgen die ons, die mensen zijn, adviseren om aan menselijke dingen te denken, en omdat we sterfelijk zijn aan sterfelijke dingen, maar moeten, voor zover we dat kunnen, onszelf onsterfelijk maken, en elke mogelijke inspanning doen om te leven in overeenstemming met het beste in ons.' Zijn antwoord op de vraag hoe we moeten leven is een droombeeld van een leven zonder gebrek of menselijke behoeften; zijn versie van de hemel, zo je wilt.

Enkele uitzonderingen daargelaten theoretiseren zelfs degenen die de lat wat lager leggen over het goede leven, niet het slechte. Ze concentreren zich op plezier, niet op pijn; op liefde, niet op verlies; op prestaties, niet op mislukking. Niet zo lang geleden bedacht de filosoof Shelly Kagan de term *ill-being*, 'onwelzijn', voor 'de basiselementen van een leven waarin het mis gaat'. 'Als er over welzijn wordt gesproken,' merkte hij op, 'wordt onwelzijn meestal genegeerd.' Dit vertoont overeenkom-

sten met de 'kracht van positief denken', een oproep om niet te veel stil te staan bij problemen, maar te dromen van het leven dat we willen. Zelfs de oude stoïcijnen – die zich expliciet bezighielden met de vraag hoe je de tegenslagen van het leven het hoofd moet bieden – waren verrassend monter. Ze geloofden dat we konden floreren ongeacht onze omstandigheden; we hebben ons welzijn helemaal in eigen handen. In al deze zienswijzen wordt tegenspoed weggedrukt en het goede nagestreefd.

Een van de uitgangspunten van dit boek is dat die benadering totaal verkeerd is. We moeten ons niet van tegenspoed afwenden, en het beste ligt vaak buiten ons bereik. Wie daarnaar streeft, raakt enkel teleurgesteld.

Deze houding klinkt misschien pervers of pessimistisch, maar om weerbaarder te zijn hoeven we niet ons 'beste leven' te leiden; en we moeten de feiten onder ogen zien. De volgende ervaring komt je misschien wel bekend voor: je vertelt een vriend of vriendin over een probleem waar je mee worstelt, bijvoorbeeld een ruzie op je werk of in je relatie, of iets met je gezondheid waar je je druk over maakt. Die vriend of vriendin zal je snel geruststellen – 'Geen zorgen, het komt allemaal goed!' – of je goede raad geven. Maar dit antwoord biedt geen troost. Het voelt eerder als een ontkenning: je vriend of vriendin weigert in feite te erkennen wat je doormaakt. Wat we op zulke momenten leren, is dat geruststelling en advies als ontkenning kunnen werken.

Nog erger dan ontkenning is de neiging het menselijk lijden te rechtvaardigen. 'Alles heeft een reden', zeggen mensen vaak, maar dat is natuurlijk niet zo. Filosofen gebruiken het woord 'theodicee' voor een argumentatie die rechtvaardigt hoe God tegenover de mens optreedt. Een theodicee stelt het probleem van het kwaad aan de orde: als God goed en almachtig is, hoe verklaren we dan al het kwaad in de wereld? Maar de theodicee heeft een eigen leven, buiten de beperkingen van de theïstische of leerstellige context. Of we religieus zijn of niet, we halen al-

tijd het probleem van het kwaad erbij als we betogen dat iets niet zo zou moeten zijn; en we hanteren in feite een soort theodicee als we zeggen dat het zo beter is.

Het probleem met de theodicee is niet alleen intellectueel van aard – geen van de argumenten snijdt hout –, maar ook ethisch. Het is verkeerd om je eigen lijden of dat van anderen te rechtvaardigen en op die manier medelijden of protest het zwijgen op te leggen. In het Bijbelboek Job daagt Satan God uit om een ‘volkomen rechtschapen man’ op de proef te stellen: hij doodt diens zoons en dochters, vernietigt zijn bezit en bedekt zijn huid ‘van zijn kruin tot aan zijn voetzolen’ met steenpuisten, zodat hij zich uiteindelijk in het stof met een potscherf zit te krabben. Jobs vrienden houden vol dat hij dit lot wel verdiend zal hebben, dat het de straf is voor een onbekende zonde. God veroordeelt hen ‘omdat [ze] niet de waarheid over mij hebben gesproken’. Intussen betuigt Job zijn onschuld. Maar hoewel het boek eindigt met iets wat op een verlossing lijkt – God geeft Job zijn bezittingen in tweevoud terug, ‘veertienduizend schapen, zesduizend kamelen, duizend span runderen en duizend ezellen’, plus zeven gloednieuwe zoons en drie nieuwe dochters –, mist de theodicee zijn doel. Het is een aanfluiting om te denken dat vervangers het verlies van Jobs eerste kinderen zouden kunnen goedmaken.

Wat we uit het boek Job moeten leren is niet dat deugd uiteindelijk wordt beloond, maar dat Jobs vrienden ten onrechte een rechtvaardiging zochten voor zijn ellende en dat Job de waarheid sprak: we verdienen het niet om zo te lijden. Ik zeg niet dat er geen God is, al geloof ik er zelf niet in. Wat ik wel zeg is dat, als Gods bestaan te rijmen is met het aanhoudende en alomtegenwoordige lijden in het menselijk leven, die verzoeving de vurige compassie met onszelf en anderen niet mag temperen of tenietdoen.

Zo staan de zaken er dus voor: we zijn erfgenamen van een traditie die ons aanspoort ons te richten op het beste in het le-

ven, terwijl we ons pijnlijk bewust zijn van de manieren waarop het leven zwaar kan zijn. We hoeven niet ver te kijken om oog in oog te staan met lijden – met gebrek, eenzaamheid, verdriet, mislukking, onrecht, absurditeit. Maar we moeten niet met onze ogen knippen; nee, we moeten nog beter kijken. We moeten onze ellende onder ogen zien.

Dat is de drijfveer achter dit boek. Het is een kaart om je een weg te banen over ruw terrein, een handboek over tegenslagen, van persoonlijke trauma's tot het onrecht en de absurditeit van de wereld. In de afzonderlijke hoofdstukken worden argumenten geformuleerd, en wordt af en toe kritiek geleverd op filosofen van vroeger. Maar het gaat daarbij evenzeer om de omgang met tegenslag als om de argumenten. Zoals romanschrijver en filosoof Iris Murdoch schreef: 'Ik kan alleen kiezen binnen de wereld die ik kan *zien*, in de morele zin van 'zien' [dat zich richt op] morele verbeeldingskracht en morele inspanning.' Het is niet zozeer argumentatie als wel beschrijving die ons richting geeft in het leven, die ons zegt hoe we ons moeten voelen en wat we moeten doen. Het is veel werk om te beschrijven wat er werkelijk is. Op dit punt ligt de filosofie op één lijn met literatuur, geschiedenis, memoires, film. Ik put uit alles wat ik heb.

Ik heb al gezegd dat morele filosofie en zelfhulp lange tijd met elkaar verstrengeld zijn geweest. Dit boek is schatplichtig aan die geschiedenis. Reflecteren op de tekortkomingen van de menselijke conditie kan de negatieve gevolgen ervan verzachten en kan ons helpen een zinvoller leven te leiden. Maar dit is geen zelfhulpboek, als je daar 'vijf tips om verdriet te boven te komen' of 'hoe te slagen zonder moeite' mee bedoelt. Het is niet de toepassing van een abstracte theorie of de leer van een of andere dode filosoof op de problemen van het leven. Het biedt geen magisch denken, geen snelle oplossing, maar wel het geduldig werk van de troost. Om dichter Robert Frost te citeren: er is voor het menselijk lijden 'geen andere uitweg dan de weg erdoorheen'.

Twee inzichten verlichten de weg. Het eerste is dat gelukkig zijn niet hetzelfde is als goed leven. Als je gelukkig wilt zijn, kan stilstaan bij tegenslag wel of niet nuttig zijn, maar louter geluk moet niet je doel zijn. Geluk is een stemming of een gevoel, een subjectieve toestand; je kunt gelukkig zijn en tegelijkertijd in een leugen leven. Denk aan Maya, die zonder het te weten is ondergedompeld in een voedende vloeistof; er zijn elektroden op haar hersenen aangesloten en ze krijgt elke dag een bewustzijnsstroom gevoed die een ideaal leven simuleert. Maya is gelukkig, maar met haar leven gaat het niet goed. De meeste dingen die ze denkt te doen doet ze niet echt, de meeste dingen die ze denkt te weten weet ze niet en ze communiceert met niets of niemand behalve de machine. Je zou het je dierbaren niet toewensen: opgesloten zitten in een vat, voor altijd alleen, bedrogen.

De waarheid is dat we er niet naar moeten streven om gelukkig te zijn, maar om zo goed te leven als we kunnen. Zoals de filosoof Friedrich Nietzsche schertsend opmerkte: 'De mensheid streeft *niet* naar geluk, dat doen alleen de Engelsen' – een sneer naar denkers als Jeremy Bentham en John Stuart Mill, die aan niets anders waarde hechtten dan aan plezier boven pijn. Ik bedoel niet dat we ernaar moeten streven om *ongelukkig* te zijn, of onverschillig te zijn voor geluk, maar het leven houdt meer in dan hoe het voelt. Onze taak is om tegenslag op de juiste manier onder ogen te zien – en dan is de werkelijkheid het enige middel tot ons doel. We moeten leven in de wereld zoals die is, niet in de wereld zoals we zouden willen dat hij was.

Het tweede inzicht is dat we, als we goed leven, rechtvaardigheid niet los kunnen zien van eigenbelang en onszelf niet van anderen kunnen afscheiden. In de loop van het boek zal blijken dat zelfs de meest geïsoleerde zorgen – over je eigen lijden, je eigen eenzaamheid, je eigen frustraties – impliciet moreel zijn. Ze zijn verweven met compassie, met de waarde van het menselijk leven, met ideologieën van mislukking en succes die on-

recht verdoezelen. Eerlijk reflecteren op moeilijkheden in ons eigen leven leidt ons naar zorg voor anderen, niet naar narcistische eigendunk.

Laten we dit punt niet te veel benadrukken. In Plato's *Staat* beschrijft Socrates een rechtvaardige man die wordt beroofd van zijn reputatie, vals beschuldigd en vervolgd, 'afgeranseld, op een pijnbank gebonden, geketend [en] met vuur verblind', maar die steeds het goede blijft doen. Wat Plato betreft gaat het goed met het leven van deze man, maar Aristoteles is verstandiger en is het niet met zijn leermeester eens. Het is één ding om te handelen zoals het hoort, om het juiste te doen – Aristoteles noemt dit *eupraxia* –, maar het is iets anders om het leven te leiden dat je zou willen. Plato's slachtoffer bereikt het eerste, maar niet het tweede. Hij doet wat juist is, maar toch zouden we niet zo willen leven als hij, in omstandigheden waarin we een verschrikkelijke prijs betalen als we het juiste doen.

De tekortkoming in Aristoteles' opvatting is niet dat hij dit perfect logische onderscheid maakt, maar dat hij zich concentreert op het leven dat je zou moeten willen leven als je elk denkbaar leven kon kiezen – niet op een realistische keuze uit levens die goed genoeg zijn. Goed leven in de zin waar het in dit boek om draait, is proberen om te gaan met de manieren waarop het leven zwaar kan zijn en intussen genoeg dingen in je leven blijven vinden die het waard zijn om na te streven. De filosofie kan geen geluk of een ideaal leven beloven, maar kan wel helpen het menselijk lijden te verlichten. We zullen beginnen met de beperkingen van het lichaam, waarna we via liefde, verlies en de structuur van de maatschappij uitkomen bij 'de hele rest van de kosmos'. *Spoiler alert*: als je de zin van het leven wilt weten, staat het antwoord in hoofdstuk 6.

Het eerste hoofdstuk gaat over minder verheven zaken: de impact van lichamelijke beperking en pijn. Ik zal uitleggen hoe de negatieve gevolgen van lichamelijke beperking – en de toenemende beperkingen van het ouder worden – vaak verkeerd

worden voorgesteld. Zoals activisten hebben betoogd, hoeft een lichamelijke beperking het leven niet slechter te maken – afgezien van vooroordelen en slechte voorzieningen wellicht. Hun inzichten blijven echter onzichtbaar omdat alle aandacht wordt opgeëist door fantasieën van Aristoteles' ideale leven – een leven waarin het je aan niets ontbreekt. Maar dat is een onsaamenhangend ideaal, en de activisten hebben gelijk. Als we na lichamelijke gebreken naar pijn kijken, lopen we tegen de beperkingen van de filosofie aan: de filosofie is geen verdovingsmiddel. Ze kan ons echter wel helpen begrijpen waarom pijn slecht is, een vraag die veel complexer is dan hij lijkt. Voor mensen met pijn kan het een troost zijn – en een houvast voor compassie – als we de schade die pijn aanricht benoemen en erkennen.

Naast fysieke pijn is er de psychische pijn van isolement, verlies en mislukking. In hoofdstuk 2 komt eenzaamheid aan de orde en onderzoeken we de behoefte om samen te leven met anderen, van het probleem van het solipsisme – de opvatting dat alleen het zelf bestaat – tot het idee dat mensen sociale wezens zijn. We zullen concluderen dat de negatieve gevolgen van eenzaamheid afhangt van de waarde van vriendschap, die op haar beurt afhangt van de waarde van andere mensen. In het erkennen van deze waarde is liefde verwant aan compassie en respect. Daarom kan het je eenzaamheid verlichten als je je bekommert om de noden van anderen.

De keerzijde van vriendschap en liefde is dat je kwetsbaarder bent voor verdriet. In hoofdstuk 3 onderzoeken we de dimensies van verlies, van het einde van een relatie – ik schrijf ook over een nare relatiebreuk – tot het einde van het menselijk leven. We zullen zien hoe liefde verdriet rechtvaardigt, zodat ongelukkig zijn deel uitmaakt van een goed leven. Het hoofdstuk eindigt met een even emotionele als filosofische puzzel. Als het overlijden van een dierbare de reden is dat je verdrietig bent, dan is dat feit blijvend. Het gaat nooit weg. Moeten we dan voor

altijd rouwen? Ik onderzoek de beperkingen van de rede in de omgang met verdriet en zal aantonen hoe de praktijk van het rouwen dingen kan bereiken waartoe de rede niet in staat is.

Hoofdstuk 4 gaat over persoonlijke mislukking. Hier behandelen we woedende boeddhisten, prins Mysjkin in *De idioot* van Dostojevski, en honkballer Ralph Branca. Ik zal betogen dat de verlokking van narratieve eenheid ons tot 'winnaars' en 'verliezers' maakt. We moeten die verleiding weerstaan en weigeren ons leven op een simpele, lineaire manier te vertellen, of het project boven het proces te stellen. Maar ook hier heeft de ratio haar grenzen. De veranderingen in oriëntatie die ik voorstel, zijn geen veranderingen waar we simpelweg toe kunnen besluiten. We moeten aan onszelf werken en vechten tegen de ideologie die de waarde van het menselijk leven afmeet aan wat het kan bereiken – een schaalverdeling die groteske ongelijkheden in rijkdom en maatschappelijke status vergoelikt.

Dit vormt een brug tussen mislukking in ons eigen leven en de kwesties rond onrecht die het derde en laatste deel van het boek beslaan. In hoofdstuk 5 gaan we in op de stelling van criticus John Berger dat 'er op deze aarde geen geluk is zonder een verlangen naar rechtvaardigheid'. Puttend uit Plato's *Staat* en uit het werk van de filosofen Theodor Adorno en Simone Weil zal ik stellen dat de onrechtvaardigen misschien gelukkig zijn, maar dat ze niet goed leven. Dat is niet de conclusie van een of andere esoterisch bewijsvoering, maar iets wat we leren door de wereld om ons heen te 'lezen', aandacht te schenken aan tegenslag in ons eigen leven en dat van anderen. Het eerste deel van dit boek dient zo een moreel doel, doordat het ons helpt ons te verdiepen in menselijk leven op intieme schaal, zodat we gaan begrijpen wat het betekent op grote schaal. Het hoofdstuk eindigt met onze verantwoordelijkheid voor rechtvaardigheid en het belang om zelfs maar een klein stapje in die richting te zetten.

In de laatste hoofdstukken kijken we naar het universum als